

ЦЕРКВА І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ /ДРУГА ПОЛОВИНА XIII-XIV СТ./

У другій половині XIII-XIV ст. політична структура на сході Європи зазнавала суттєвих динамічних змін. На той час завершилось формування відносно єдиної Литовської феодальної держави. Пронісшись з краю в край над давньоруськими землями руйнівні хвилі монголо-татарського налестя зрештою відкотилися на схід, де після 1242 р. була створена могутня держава монгольських ханів - Золота Орда з столицею Сарай-Бату у низині Волги.

Вторгнення на Русь орд Батия підірвало виробничі сили країни, викликавши її економічне ослаблення. Встановлюючи тут своє панування монгольські хани намагалися посварити руських князів, зіткнути їх між собою, щоб нікому з них не дати посилитись. Все це виснажувало країну, призводило до консервації феодальної роздробленості, перешкоджаючи політичному об'єднанню окремих земель.¹ Внаслідок цього все виразніше визначалась відмінність їх подальшого історичного розвитку. У північно-східній частині раніше відносно єдиної Київської держави зростало, наповнюючись якісно новим змістом самостійне утворення, відоме під назвою спочатку Владимиро-Суздальського, а пізніше - Московського князівства. На території Південно-Західної Русі оформилася Галицько-Волинська держава. Це державне утворення стало своєрідною сполучною ланкою, що зв'язувала процеси формування української феодальної державності у неприривний історичний поступ.

Яку ж роль відігравала православна церква та її вище духовництво у розвитку державотворчої структури на сході Європи в другій половині XIII-XIV ст.?

Церковна організація, що склалася впродовж кількох століть на давньоруських землях віддавна розглядалася константинопольським патріархатом як непорушна цілісність. Вона була

¹ Черепнин Л.В. Монголо-татари на Русі /XIII век//Татаро-монголы в Азии и Европе. - М.1977. -С.206.

непідвладна політичним бурям, бо підтримуючи певні феодальні коаліції у центрі і на місцях церковні ієрархи об'єктивно урівноважували боротьбу відцентрових і доцентрових сил у країні. Невипадково, наприклад, не увінчалась успіхом спроба влаштувати у Володимирі -на-Клязьмі автокефальну митрополію, здійснена у 60-х рр. XII ст. владими́ро-суздальським князем Андрієм Боголюбським. Київські митрополити виступали послідовними прихильниками єдності церковної організації "всея Руси" не тільки в період існування відносно єдиної Давньоруської держави, але й після її упадку в 40-х рр. XIII ст. Симптоматично, що слова "всея Руси" в титулатурі київських митрополитів з'являються саме за феодальної роздробленості, в умовах децентралізації країни, посилення економічної і політичної могутності окремих князівств.¹ Тим самим, підкреслювалася єдність митрополії, на території якої дедалі виразніше вимальовувалися контури нових державних утворень.

Необхідно зазначити, що по Батисвії навалі церква опинилася у більш вигідному становищі ніж світські феодалі. Користуючись заступництвом з боку золотоординських ханів, отримуваними від них пільгами та привілеями вона безперешкодно провадила свою конфесійну діяльність, виступаючи в очах народу символом його єдності, справжньою спадкоємницею духовних цінностей, оборонцем і носієм патріотичних традицій. Церква перетворюється на впливову політичну та ідеологічну силу, до якої став горнутися народ. В другій половині XIII ст. спостерігається піднесення популярності християнського віровчення та його поширення у найвіддаленіших областях країни. Все це відкривало можливість зміцнення єдності церковної організації, матеріального добробуту та активізації всієї своєї діяльності.

Як і раніше, Київ залишався загальноруським церковним центром. Тут резидував митрополит, який здійснював управління над 19 єпископіями. Ставленники на останні висвячувалися

¹ За спостереженнями українського історика з діаспори Володими́ра Косика, титул "митрополит Київський і всея Руси" на сторінках давньоруських літописів фіксується вперше у Лаврентівському літописному зведенні під 1230 р. Див.: Косик Володимир, Міжнародні взаємини України-Руси від IX до XIV ст. // Двілєйний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрищення Руси-України. - Мюнхен, 1988/1989. - С. 53.

до самого кінця XIII ст. у кафедральному храмі св.Софії. 1284 р. з ініціативи митрополита Максима у Києві був скликаний церковний собор, на який "позвани бывша епископи вси Русския".¹ Тільки наприкінці XIII ст. митрополича кафедра була перенесена з Києва до Владимира. Тоді, як показав у своїй монографії Ф.М.Шабульдо, землі Південно-Західної Русі були втягнуті в міжусобну феодальну війну, що розгорілася в Орді між темником Ногаєм і ханом Токтою.² Внаслідок цієї боротьби Середнє Подніпров'є було піддано ханськими військами спустошенню і розоренню. Відтак, за свідченням літописця, вміщеним ним під 1300 р., "митрополит Максим не терпя татарского насилья, оставя митрополью и збежа ис Киева и весь Киев разбежался, а митрополит иде ко Брянску и оттоле иде в Суждальскую землю и со всем своим житьем"³. Щоправда, рішення патріаршого собору про перенесення митрополичої кафедри з Києва до Владимира було офіційно прийнято тільки у 1354 р.

Проте, в офіційному діловодстві константинопольського патріархату Київ продовжував виступати у значенні головного церковного центру Русі, а митрополити носили титул "київського". Але насправді Київ тільки декларувався "собственным престолом и первым седалищем архирейским". Як відомо, у 20-х рр. XIV ст. Києвом заволодів Гедимін. Пізніше, православні єпархії Київської землі знаходились під владою великого князя Ольгерда /1341-1377 рр./. Отже, з початку XIV ст. митрополити "київські і всея Русі" стають зверхниками церкви по суті тільки Північно-Східної Русі. Цей титул вони носили аж до 1561р.

Натомість на землях Південно-Західної Русі відкривається особна митрополія з центром у Галичі. Піднесення галицької єпископії у ранг митрополії було важливим, хай і короткочасним, успіхом зовнішньополітичної діяльності князя Юрія I Львовича, внука Данила Галицького /1301-1308 рр./. Новостворена галицька митрополія невдовзі втратила свого зверхника. Як свідчать джерела, вже 1305 р. Юрій змушений був направити на посвячення свого

¹Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью // ПСРЛ.-Т.10.-С.167

²Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. -К., 1987. -С.16.

³ПСРЛ. -Т.1. - Ствп.485; ПСРЛ. - Т.10. -С.172.

нового ставленика – ігумена Петра. Але в Константинополі патріарх висвятив його митрополитом "Киеву и всей Руси",¹ тобто на кафедру до Владимира. Відновлення ж галицької митрополії сталося тільки десь близько 1315 р.² З 1317 р. відома і литовська митрополія з центром у м.Новоградку. Перший литовський митрополит Феоділ від того часу згадується ще двічі в актах константинопольської патріархії, відповідно у 1327 і 1329 р.³ До складу литовської митрополії у другій чверті XIV ст. входила туровська і полоцька єпископії. Виникнення трьох осібних митрополичих осередків у межах раніше єдиної церковної спільності було закономірним наслідком формування трьох якісно нових державних утворень на сході тогочасної Європи.

Говорячи про церковно-політичне протиставлення, що складалося між землями Південно-Західної і Північно-Східної Русі не можна оминати увагою і появу в актах константинопольської патріархії таких термінів, як "Мала Русь". Вперше вони з'являються у хрисовулі імператора Іоана Кантакузіна про приєднання галицької митрополії до київської під 1347 р. Ці терміни штучного, радше кабінетного походження. Вони були позбавлені етнографічного або національного змісту і не відображають значимості, чи, як прийнято думати, бодай розмірів двох державно-політичних утворень, що формувалися на північно-східних і південно-західних землях відносно єдиної раніше Київської держави. На наш погляд, поширення поняття "Мала Русь" на землі Південно-Західної Русі зумовлювалося уявленням греків про цю область як основну /корінну/ територію Русі. /Подібно до того, як "Мала Греція" означала метрополію, а "Велика Греція" – її колонії/

Спроба встановлення такого церковно-адміністративного поділу, який би відповідав кордонам трьох державних утворень, що реально оформилися в межах раніше єдиної руської митропо-

¹ ПСР Л. – Т.ІО. –С.176.

² Соколов Пл.Русский архирей из Византии и право его назначения до начала XIV века.–К.,1913.–С.216;Голубинский Е.История русской церкви.–Т.2, первая пол. тома. М.–,1900.–С.97.

³ Павлов А.С. О начале галицкой и литовской митрополии и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV века. –М.,1894. – С.30.

лії зустріла рішучу протидію з боку Візантії. Константинопольський патріарх незмінно виступав за збереження єдиної церковної організації Русі та єдиної світської влади: "не на добро и не на пользу им будет, если и церковная область распадется на многия части, что, напротив, единый для всех митрополит будет как бы связью, соединяющую их с ним и между собою, установили там одну власть духовную, за невозможностью привести к единству власть мирскую".¹ Ідейному обґрунтуванню такої політики служила так звана кідемоніальна теорія "опікування всіма", яка визнавала зверхність тільки візантійського імператора та патріарха над усіма іншими владами, що теоретично виключало можливість існування незалежних від неї держав.²

Виступаючи прихильниками збереження єдиної церковної організації на Русі, константинопольський патріарх послідовно підтримував об'єднавчу політику московського князя. Характерною у цьому відношенні була і діяльність його ставлеників - митрополитів Петра / 1308-1326/, Феогноста / 1328-1358/, та Олексія / 1354-1378/. "Промосковська" орієнтація Візантії обумовлювалась значною мірою тим, що московські князі та ієрархи, на відміну від правителів Галицько-Волинської держави і Великого князівства Литовського, виявилися більш сприйнятливими до ідеї політичного пріоритету візантійського імператора і керівної ролі патріарха в управлінні єдиною руською церквою.³ Духовенство Північно-Східної Русі прийняло і ідеї ісихазму візантійської церкви, її інші традиції. Невипадково константинопольський патріарх Філофей, звертаючись до московського князя Дмитра Івановича, вирізняв підданих його князівства з-поміж інших православних народів: "По долгу, лежащему на мне, как общем отце, свыше от Бога поставленном для всех повсюду находящихся христиан, я всегда пекусь, подвигаюсь и молю Бога о их спасении, но в особенности делаю это по отношению к вам, к находящемуся там святому народу /підкреслено нами - Авт./ Христову, зная, какой они имеют страх к Богу, любовь и веру.

¹ Памятники древнерусского канонического права XI-XV вв. Ч. I.: Русская историческая библиотека, 2-е изд. - Спб., 1908 /Далі-РИБ/. Т. 6., Прил. № 33. - Ствп. 196.

² Соколов Пл. Русский архирей из Византии и право его назначения до начала XIV века. - С. 9.

³ Мейендорф И. Ф. О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в. // ТОДРЛ - 1974. - Т. XXIX. - С. 303-304.

Да, я молюсь о вас и люблю вас всех предпочтительно пред другими".¹ Все це об'єктивно сприяло перетворенню Північно-Східної Русі на спадкоємницю візантійської православної спадщини.

Таким чином, православна церква і її вище керівництво об'єктивно гальмували процеси формування національної державності у народів православної конфесії /зокрема, української/ на сході Європи.